

Yvonne Scholten

Fanny Schoonheydt

Een Nederlands meisje strijdt in de Spaanse Burgeroorlog

MEULENHOF

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door een subsidie van het
Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten.
www.fondsbjp.nl

Copyright © 2011 Yvonne Scholten en
J.M. Meulenhoff bv, Amsterdam
Vormgeving omslag Zeno
Vormgeving binnenwerk Steven Boland
Foto achterzijde omslag © Martijn de Vries
Foto voorzijde omslag © Archivo Agustí Centelles, Retrato de Fanny
'La guerrillera', España. Ministerio de Cultura. Centro Documental de
la Memoria Histórica

www.meulenhoff.nl
ISBN 978 90 290 8779 7 / NUR 680

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel
van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

‘What does history know of nail biting?’
Arthur Koestler, *Darkness at noon*, 1940

Inhoud

Voorwoord	9
Een Nederlands meisje aan het rode front?	17
Barcelona 1936	28
Fanda	51
Filmliga, feuilleton en Forum	66
Reis naar de Sovjet-Unie	79
Spanje	91
Miliciana	113
Het front van Aragon	138
Het dapperste meisje van Barcelona	156
Burgeroorlog binnen de burgeroorlog	171
Fanny gewond	179
Barcelona-Toulouse-Parijs	194
Fanny Schoonheydt-Gehring	208
Het cruciale jaar 1939	221
Fanny Mariani	239
Fanny Lopez	257
Fani Castedo	267
Willemstad-Rotterdam	277
Noten	293
Bibliografie	299
Verantwoording	303
Dankwoord	304

Voorwoord

‘Het zou me niet verbazen als ze een fantastisch literair oeuvre heeft nagelaten,’ zei toneelspeler Henk van Ulsen toen ik hem jaren geleden belde om hem te vragen naar zijn herinneringen aan Fanny Schoonheyt, die hij in de jaren vijftig op Curaçao had leren kennen. Daar moest ik hem in teleurstellen, Fanny heeft op één jeugdgedicht na geen literair werk nagelaten. Ze heeft zelfs praktisch niets nagelaten, het lijkt er eerder op dat ze hard bezig is geweest de sporen van haar leven uit te wissen.

Ze was wel afstandelijk, vond Van Ulsen maar er ging ook een grote kracht van haar uit. En iets geheimzinnigs. Verder wist hij zich niet zo veel te herinneren, ook niet hoe hij met haar in contact was gekomen. Ze fotografeerde, ze zal er wel geweest zijn om het theatergezelschap te fotograferen waar hij toen mee aan het werk was als regisseur, veronderstelde hij. Heeft ze ooit verteld dat ze in Spanje is geweest tijdens de Spaanse Burgeroorlog eind jaren dertig, wilde ik van hem weten. Nee, dat had ze niet verteld. En al helemaal niet dat ze bekendheid had verworven als ‘het dapperste meisje van Barcelona’ dat een mitrailleur bediende en kazernes had bestormd.

Van Ulsen was niet de enige die niets van het verleden van Fanny wist. Een paar weken eerder – we schrijven het jaar 1986, vijftig jaar na het begin van de Spaanse Burgeroorlog – was ik in Frankrijk geweest om Fanny’s dochter te spreken. Die viel bijna van haar stoel toen ik haar vertelde over het Spaanse oorlogsverleden van haar moeder. Fanny had haar dochter wel verteld dat ze in Spanje was geweest maar als journaliste. Verder wist ook de dochter praktisch niets; heel weinig over haar moeder, die gestorven was toen zij, de dochter, pas eenentwintig was en nog veel minder over haar vader. Ze kende

zijn naam, Julio Cesar Lopez Mariani, en ze had een paar fotootjes van hem. Volgens haar moeder was hij overleden op de boot die hen in 1939 naar Zuid-Amerika bracht, maar verder had ze nauwelijks iets over hem verteld. Hij was een Spanjaard geweest, daar was dochter Marisa wel zeker van. Of in ieder geval een zuiderling; waar had ze anders haar kleine gestalte, donkere ogen en dikke bos zwarte haren aan te danken? Fanny was lang en blond geweest.

Mijn speurtocht naar het verhaal van Fanny begon in 1986. Het was vijftig jaar na het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog en de belangstelling voor een van de heftigste en meest beladen conflicten in Europa laaide weer even op. De burgeroorlog in Spanje (1936-1939) was na de Tweede Wereldoorlog het symbool geworden voor alles wat was misgegaan in de aanloop naar die Tweede Wereldoorlog: de begin 1936 democratisch gekozen linkse regering van de Spaanse Republiek was ten val gebracht door een coup van vijandige militairen die al snel de steun kregen van fascistisch Italië en nazi-Duitsland; de grote westerse democratieën, Frankrijk, Engeland en de vs, bedreven de zogeheten non-interventiepolitiek die de Spaanse Republiek uiteindelijk de das omdeed en die in de ogen van velen tekenend was voor het gebrek aan moed om de fascistische barbaren een halt toe te roepen. In de lange Koude Oorlog die volgde op de Tweede Wereldoorlog werd vooral door communisten en hun sympathisanten nadrukkelijk gewezen op het feit dat alleen de Sovjet-Unie de Spaanse Republiek daadwerkelijk gesteund had met geld en wapens; dat ook Mexico een klein rolletje had gespeeld, daarvoor bestond alleen in Zuid-Amerika belangstelling. Uit de hele wereld waren in 1936 vrijwilligers naar Spanje gestroomd om de Republiek te helpen verdedigen. De zogeheten Internationale Brigaden stonden symbool voor internationale solidariteit, voor opofferingsgezindheid, voor vechten voor de goede zaak.

In 1986 waren veel Spanjestrijders nog in leven; voor een radioprogramma waar ik toen voor werkte, interviewde ik ver-

schillende Nederlanders die in Spanje waren geweest. Verpleegster Trudel van Reemst was de spreekbuis van de groep. Zowel zij als haar man die arts was, hadden gewerkt in het grote, internationale ziekenhuis bij Albacete, ten zuidwesten van Valencia. Ze verwoordde de tragiek van mensen die vol idealistisch vuur naar Spanje waren vertrokken om tegen het fascisme te strijden, daar hun leven hadden geriskeerd en bij terugkomst in Nederland hun nationaliteit waren kwijtgeraakt omdat ze in vreemde krijgsdienst waren geweest. Kort daarop zouden ze als statenlozen doelwit worden van vervolging door de Duitse bezetter. Voor Trudel kwam er nog eens het wrange gegeven bij dat zij zelf via een officiële instantie naar Spanje was uitgezonden en dus – ook volgens de Nederlandse regels – niet in vreemde krijgsdienst was geweest. Maar haar echtgenoot was op eigen houtje naar Spanje gegaan, werd bij terugkomst in Nederland als een communistisch gevaar beschouwd en raakte zijn nationaliteit wel kwijt. Wat voor de man gold, gold in die tijd automatisch ook voor de vrouw, de echtgenote. En zo was de joodse Trudel na de Duitse inval in mei 1940 volstrekt vogelvrij.

De naam van Fanny Schoonheyt had ze wel eens gehoord, maar ze had haar nooit zelf ontmoet. Ze meende zich te herinneren dat een Nederlandse verpleegster die net als zij in het ziekenhuis van Albacete werkte tijdens een kort verlof in Barcelona een nacht in het huis van Fanny had gelogeed; wat haar vooral bij was gebleven, was de luxe om in dat huis een douche te kunnen nemen na een lange, niet ongevaarlijke reis door oorlogsgebied. Maar verder was er geen contact geweest en had ze geen flauw idee waar deze Fanny was gebleven.

In Utrecht sprak ik met Piet Laros, in Spanje bekend onder de naam ‘Hollander Piet’, commandant van de Hollandse compagnie ‘Zeven Provinciën’ en alom geroemd om zijn moed. Piet was in 1936 een getrouwd man en hij had kinderen, maar wat er in Spanje gebeurde, had hem zo aangegrepen dat hij op de fiets was gestapt – als arbeidersjongen was het in die tijd al heel wat als je een goeie fiets had –, naar Parijs was gereden en zich daar had opgegeven voor de strijd in Spanje. Piet was klein

en gedrongen, van een ontwapenende simpelheid en altijd in gezelschap van de makker waarmee hij Spanje had overleefd. Cherry Duyns maakte voor VPRO-televisie een ontroerend portret van de twee mannen, die hij meenam naar Spanje, terug naar de plekken waar ze hadden gevochten. Naar de rivier de Ebro waar de laatste zware slag tegen de fascisten gestreden en verloren was, en waar duizenden jonge levens waren geofferd. En natuurlijk was Piet bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en de bezetting van Nederland in 1940 in het verzet gegaan en had hij het Duitse concentratiekamp ternauwernood overleefd. Toen ik hem in 1986 ontmoette had Piet geen cent te makken, hij leefde van de AOW op een klein flatje aan de rand van Utrecht, zijn vrouw was hulpbehoevend en het leven bestond uit de dagelijkse beslommeringen. Hij leefde op bij iedere blijk van belangstelling voor de Spaanse Burgeroorlog en ik had wat hem betreft weken mogen blijven om naar zijn verhalen te luisteren. ‘Zo leven Hollands helden’ was de gedachte die door me heen schoot toen ik het kleine kamertje rondkeek. Dat er in Spanje, zachtjes uitgedrukt, toch ook wel het een en ander was misgegaan, dat er hevig was gevochten tussen communisten en andersdenkenden, dat de Sovjet-Russische ‘adviseurs’ vaak een smerige rol hadden gespeeld: Piet wilde er allemaal niks van weten. Toen niet en later niet, zoals zo veel communisten die onvoorwaardelijk bleven geloven in hun absolute gelijk en voor wie Spanje hét symbool was van de gerechtvaardigde antifascistische strijd. Piet leefde nog net lang genoeg om kennis te nemen van de grandioze rehabilitatie in 1996. In Madrid werd zestig jaar na het begin van de burgeroorlog en eenentwintig jaar na de val van dictator Franco een grootse huldiging gebracht aan de oud-Spanjestrijders die als symbolisch gebaar de Spaanse nationaliteit kregen aangeboden; Piet was te oud om nog naar Madrid te reizen, een paar maanden later overleed hij. Trudel van Reemst was er wel bij, ze mocht de tienduizenden toegestroomde Spanjaarden toespreken vlak na het optreden van de legendarische ‘La Pasionaria’, de Spaanse mijnwerkersvrouw Dolores Ibarruri die wereldberoemd werd met haar gevleugelde

woorden ‘no pasarán’, ze zullen er niet doorkomen, ze zullen niet overwinnen. ‘Ze’, de fascistische uitering, die de strijd wel degelijk wonnen en tot 1975 de macht in Spanje in handen hielden onder ‘generalissimo’ Francisco Franco. Pasionaria was na de dood van Franco uit de Sovjet-Unie, waar ze in 1939 haar toevlucht had gezocht, naar Spanje teruggekeerd. Tijdens de huldiging van 1996 was ze ver in de negentig, zoals altijd geheel in het zwart gekleed en nog altijd in staat om een stadion met tienduizenden mensen tot extase te brengen door met haar trillende oude stem een van de liederen van de Burgeroorlog in te zetten. Een diehard communiste, gestaald in de vele jaren die ze in Moskou doorbracht en waar ze alle wisselingen van de wacht had overleefd. Maar een heilige in de ogen van een man als Piet Laros, die nog steeds tranen in zijn ogen kreeg als hij over haar sprak en stevast haar naam verhaspelde.

Of hij Fanny Schoonheyt wel eens ontmoet had in Spanje, vroeg ik hem – maar hij had nog nooit van haar gehoord. Dochter Marisa had me een fotootje meegegeven van haar moeder in uniform. Ze had geen idee wanneer of waar het genomen was en het had haar klaarblijkelijk ook nooit op de gedachte gebracht dat haar moeder niet alleen maar journaliste was geweest in Spanje.

Nu waren die uniformen van het Spaanse Republikeinse leger niet altijd van een duidelijke snit en het uniform dat Fanny droeg op het fotootje was weliswaar netter dan het doorsnee uniform van de soldaten op foto’s en films van de Spaanse Burgeroorlog maar militaire onderscheidingsteken kon ik er niet op ontdekken. ‘Dat is een officiersuniform,’ zei Piet Laros gedeceerd en aan kleine details van de kleding wist hij zichzelf en zijn strijdmakker van weleer te overtuigen van zijn gelijk. Eigenaardig vonden ze het wel, ze konden zich niet herinneren in Spanje ooit een vrouwelijke officier te zijn tegengekomen. Hoe ik eigenlijk op de naam van Fanny was gekomen, wilde Piet weten en ik vertelde hem dat ik in de voorbereiding van het programma over vijftig jaar burgeroorlog in Spanje een artikel had gelezen van Jef Last, indertijd een bekend schrijver. Last

was in 1936 en 1937 in Spanje geweest, had er net als Fanny gevochten en er ook uitgebreid over geschreven. In een van zijn eerste artikelen van het Spaanse front heeft hij het over ‘onze legendarische Fanny’, die al in de julidagen van 1936 – dus op het moment dat de militairen hun coup poging pleegden en de arbeiders in Barcelona naar de wapens grepen – aan de strijd in die stad had deelgenomen. Fanny moest dus toen al in Barcelona zijn geweest. Maar wat ze er deed? Geen flauw idee. De verwijzing naar Jef Last viel bij Piet niet in goede aarde; Last was een afvallige communist die rond 1937 al uit de partij was gezet en de twijfel aan ieder woord dat Last had geschreven stond Piet op het gezicht geschreven.

Navraag bij andere oud-Spanjestrijders had ook geen verdere informatie over Fanny opgeleverd en ik greep naar een oude beproefde journalistieke methode: alle Schoonheys van Nederland opbellen. Als Fanny Jansen had geheten, was ik waarschijnlijk nooit achter haar verhaal gekomen. Er bleken gelukkig maar enkele Schoonheys in de telefoongidsen voor te komen. Het leidde tot een eerste contact met een achternicht die zich deze rebelse bloedverwant nog wel vaag herinnerde. Was ze indertijd niet naar Spanje gegaan, vroeg ze zich af, en hadden de kranten toen niet allerlei rare dingen over haar geschreven? Maar ze had geen flauw idee wat er daarna van haar geworden was. Eindresultaat van deze korte maar heftige speurtocht van een paar weken was een radio-uitzending over deze uitzonderlijke vrouw, de enige Nederlandse vrouw die met de wapens in de hand de strijd in Spanje was aangegaan. Een groot deel van wat ik toen – met hulp van dierbare VPRO-collega Nienke Feis – wist te achterhalen, is in dit boek opgenomen. Grote plekken in het leven van Fanny waren onbekend gebleven. We wisten niet wat ze in Spanje nou precies gedaan had, we wisten niet waarom ze besloot in 1939 naar Zuid-Amerika uit te wijken, we hadden geen notie wie de vader van haar dochter Marisa was. Van Fanny persoonlijk hadden we bijna niets: een enkele brief van begin 1939 aan vrienden in Rotterdam, wat herinneringen van dochter Marisa aan haar jonggestorven moeder. De vage

contouren van een heldinnenleven en op de achtergrond de grote vraag waarom ze daar na haar vertrek uit Spanje nooit meer over had gesproken, nooit een enkele getuigenis had nagelaten.

Ruim twintig jaar bleef het verhaal van Fanny liggen; ik dacht af en toe aan haar terug en vroeg me af of het ooit nog zou lukken meer over haar te weten te komen maar langzaamaan verdween ze uit mijn gezichtsveld. De verhalen over een andere Nederlandse vrouw die zich vol overtuiging in een burgeroorlog had gestort, de Nederlandse Tanja die in Colombia voor de FARC, de Gewapende Revolutionaire Strijdmacht, had gekozen, deden me weer aan haar denken. Tegelijkertijd, zo rond 2007, was in Spanje de discussie ontbrand over de wet op de ‘Memoria Historica’, het historisch geheugen, de vaak uiterst pijnlijke onthullingen over misdaden tijdens de Spaanse Burgeroorlog en daarna, in de tijd van Franco. Het door de Spaanse rechter Garzon gestarte onderzoek naar massagraven werd door een coalitie van rechtse krachten stilgelegd; opnieuw laaide de strijd op tussen links en rechts over de vraag naar de historische waarheid en naar de schuldvraag. In Spanje leidde het tot een ongekende opbloei van romans die de Spaanse Burgeroorlog als thema hebben. Ik realiseerde me dat er ook enige ordening moest zijn gekomen in de Spaanse archieven van die tijd en dat ze mogelijk langzamerhand ook voor een groter publiek toegankelijk waren. Het was een ervaring op zich om al snel te ontdekken dat ook op dat terrein de oude tegenstellingen nog steeds een grote rol blijken te spelen: zo is er een hevige strijd gaande tussen het ‘centrale archief’ in Salamanca – dat uit de tijd van Franco stamt – en de archivariissen in Catalonië die hun deel van de geschiedenis opeisen. Belangrijk element daarbij is het Catalaanse nationalisme, dat al voor en tijdens de Burgeroorlog opspeelde, tijdens het bewind van generalissimo Franco krachtig onderdrukt werd en zich nu weer in alle heftigheid manifesteert in het hedendaagse Catalonië.

Terwijl ik de mogelijkheden overwoog het onderzoek naar Fanny’s levensverhaal te herstarten, was in het Gelderse dorpje

Haarlo Constantijn Bakker bezig de erfenis van zijn twee tantes te inventariseren. Lucie Bakker, pottenbakster, was in 2003 overleden, en had net als haar in 1990 overleden zuster Neeltje geen kinderen. Neef Constantijn was aangesteld als executeur-testamentair en al flink wat jaren bezig de zaken van zijn tantes op te ruimen. Van Neeltje was niet zo veel papierwerk overgebleven, haar zuster Lucie had na Neeltjes dood haar correspondentie – en dat was heel wat geweest, volgens neef Constantijn – grotendeels vernietigd. Eén doos was door toeval overgebleven, Constantijn had hem min of meer toevallig mee naar de zolder genomen en daar was hij jaren blijven staan. Toen hij die uiteindelijk openmaakte, bleek hij een pakketje brieven te bevatten, gericht aan Neeltje. Daaronder waren brieven uit 1936, uit Barcelona, met verwijzingen naar de Spaanse Burgeroorlog. Constantijn had gelukkig voldoende historisch besef om de betekenis daarvan in te schatten; hij nam contact op met het IISG, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam en daar hadden ze veel belangstelling voor de brieven. Het IISG beheert een groot archief van de Spaanse anarchisten en het heeft een uitgebreide collectie dossiers van en over oud-Spanjestrijders. De aanvulling op dit archief werd in dankbaarheid aanvaard.

Kort daarop stuurde ik Kees Rodenburg van het IISG een mail met de vraag of hij me kon helpen bij het benaderen van de Spaansearchieven en uiteraard vermeldde ik de reden van mijn verzoek, mijn speurtocht naar Fanny Schoonheydt. Het antwoord kwam dezelfde dag nog: 'Beste mevrouw Scholten, toen ik uw mail onder ogen kreeg, was ik ronduit verbluft door de toevallige omstandigheid dat ik van uw onderzoek naar haar verneem ruim een maand nadat ik een pakketje brieven van de mij totaal onbekende Fanny Schoonheydt onder ogen had gekregen.' Ik wist niet hoe snel ik naar het IISG moest hollen en daar zat ik na ruim twintig jaar eindelijk met iets persoonlijks van Fanny in handen, de brieven aan haar oude vriendin Neeltje Bakker in Rotterdam. Het was het begin van een hernieuwde speurtocht waarvan dit boek het resultaat is.